

I

Het nieuwe atheïsme: een negentiende-eeuws overblijfsel

De nieuwe atheïsten richten de pijlen van hun kritiek op een klein onderdeel van de religie, en zelfs dat partje begrijpen zij niet. Zij vatten religie op als een geloofssysteem en vallen de godsdienst aan alsof het gaat om een achterhaalde wetenschappelijke theorie. Vandaar het 'debat over God', een vermoeiende herhaling van het gekibbel tussen wetenschap en religie van twee eeuwen geleden. Maar de gedachte dat religie een verzameling achterhaalde theorieën zou behelzen, is zelf een verouderde theorie en een relict uit het negentiende-eeuwse positivisme.

DE HOGEPRIESTER VAN DE MENSHEID

Het idee dat religie een primitief soort wetenschap is werd gepopulariseerd door de Schotse antropoloog J.G. Frazer in diens *De gouden tak: over mythen, religie en magie* uit 1890. In navolging van de Franse socioloog en filosoof Auguste Comte dacht Frazer dat de menselijke geest drie stadia doorliep: het theologische of religieuze, het metafysisch-filosofische, en het wetenschappelijke of positieve stadium. Magie, metafysica en theologie behoorden tot de kindertijd van de menselijke soort. Naarmate de mensheid volwassen werd, ontdeed zij zich hiervan en aanvaardde nog slechts de wetenschap als enige bron van gezag inzake kennis en ethiek.

Deze denkwijze – door Comte ‘positieve filosofie’ genoemd – bouwde deels voort op het gedachtegoed van Henri de Saint-Simon (1760-1825), wiens assistent Comte enige tijd was geweest. Saint-Simon leidde een veelbewogen leven. Hij kwam uit een verarmde adellijke familie, belandde tijdens de Terreur in de gevangenis, vergaarde een fortuin door speculaties met genationaliseerde landgoederen, joeg zijn vermogen erdoorheen als gevolg van een extravagante levensstijl en sleet de laatste jaren van zijn leven grotendeels in armoede. Net als zijn leerling Comte had hij last van depressies. Hij probeerde een einde aan zijn leven te maken door zich een kogel door het hoofd te schieten, maar het resultaat was slechts dat hij aan één oog blind werd.

Ondanks deze eigenaardigheden werd Saint-Simon door velen bewonderd. Karl Marx beschouwde hem als een van de geestelijke vaders van het socialisme omdat de Fransman een van de eersten was die inzag dat de industrialisatie grote maatschappelijke veranderingen teweeg zou brengen. Met zijn boek *Nouveau Christianisme* (1825) was hij ook de eerste denker die de religie van de mensheid beschreef, die Comte zou gaan verbreiden.

Dit nieuwe geloof was niet Saint-Simons eigen vinding. Zoals in hoofdstuk 2 en 3 uiteen zal worden gezet, was het eind achttiende eeuw al in de werken van de Franse Verlichtingsfilosofen tot ontwikkeling gekomen en nam het in de nasleep van de Franse Revolutie met de cultus van de Rede een openlijk religieuze vorm aan. Maar Saint-Simon was degene die de religie van de mensheid voor het eerst op systematische wijze uitwerkte. In de toekomst zouden wetenschappers de plaats gaan innemen van priesters als de geestelijke leidsmannen van de samenleving; het landsbestuur werd eenvoudig een kwestie van ‘het administreren van zaken’; religie zou de vorm aannemen van zelfaanbidding van de mensheid.

Hoewel Saint-Simon de eerste was die deze filosofie verwoordde, was het Comte die haar met succes uitdroeg. De cul-

tus die hij heeft ingesteld is nu vergeten, maar deze was het model voor het seculiere humanisme dat alle militante atheïsten van tegenwoordig propageren.

In bepaalde opzichten was Comte intelligenter dan de seculiere denkers die in zijn voetsporen traden. Hij was ook half gestoord. Omdat hij inzag dat de behoefte aan religie niet zou verdwijnen wanneer de samenleving door de wetenschap werd bestuurd, stichtte hij een kerk om aan deze behoefte tegemoet te komen. Het nieuwe geloof kende een kerkelijke hiërarchie, een eigen kalender waarop de maanden waren vernoemd naar denkers als Archimedes en Descartes, een reeks van dagelijkse voorschriften (inclusief het driemaal bekloppen van de schedel op basis van inzichten uit de destijds populaire wetenschap der frenologie) en een Heilige Maagd geïnspireerd op een gehuwde vrouw op wie Comte verliefd was geworden en wier vroegtijdige dood hij nooit te boven is gekomen.

In zijn boek *Catéchisme Positiviste* (1852) zette hij de dogma's van het nieuwe geloof uiteen. Er zouden positivistische sacramenten en bedevaartsplaatsen komen. Er moest speciale kleding worden ontworpen met knopen op de rug, zodat die niet kon worden aan- en uitgetrokken zonder de hulp van anderen om daarmee het 'altruïsme' te bevorderen – een woord dat Comte heeft gemunt. In Parijs diende een hogepriester van de mensheid te zetelen, een positie die hij ongetwijfeld zichzelf had toebedacht. Toen hij met zijn vrouw trouwde, ondertekende hij het huwelijkscontract met 'Brutus Napoleon Comte'. Tijdens zijn leven – hij was geboren in 1798 en overleed in 1857 aan kanker – bereikte hij niet de verheven status waarvan hij droomde. Maar zijn kerk verbreidde zich van Frankrijk naar Groot-Brittannië en andere Europese landen, en sloeg ook aan in Latijns-Amerika, waar ze in Brazilië nog steeds bestaat, terwijl zijn filosofie een grote invloed uitoefende op vooraanstaande negentiende-eeuwse denkers. Ongemerkt werkt zijn denken ook vandaag de dag nog door.

De nieuwe atheïsten zijn navolgers van Comtes positivistische filosofie zonder dat zij daar erg in hebben. Zij gaan ervan uit dat religie een soort primitieve religie is. Maar dit is op zichzelf een primitieve opvatting, en de opmerking van Wittgenstein over Frazer slaat net zo goed op de militante atheïst Richard Dawkins en zijn volgelingen: ‘Frazer is veel primitiever dan de meesten van zijn wilde volkeren. (...) Zijn verklaringen van primitieve praktijken zijn veel grover dan de betekenis van deze praktijken zelf.’¹

Het primitieve van het nieuwe atheïsme blijkt uit de aannahme dat religies onjuiste hypothesen zijn. Het Bijbelboek Genesis is geen theorie over de oorsprong der soorten. Augustinus van Hippo, kerkvader uit de vierde eeuw n.C., wijdde vijftien jaar van zijn leven aan de samenstelling van een (onvoltooid gebleven) verhandeling over de betekenis van Genesis, waarin hij betoogde dat deze Bijbeltekst niet letterlijk moest worden genomen waar deze in strijd was met wat we zeker wisten uit andere bronnen. Drie eeuwen tevoren was de hellenistische Joodse filosoof Philo van Alexandrië nog veel verdergegaan en had Genesis opgevat als een allegorie of mythe, een vervlechting van symbolische beeldspraak met aan de verbeelding ontsproten gebeurtenissen waarin een geheel van betekenissen was vervat dat niet gemakkelijk op een andere manier kon worden uitgedrukt.

Het verhaal van Adam en Eva die van de boom van kennis van goed en kwaad eten, is een mythische verbeelding van de meerduidige manier waarop kennis de menselijke vrijheid beïnvloedt. Kennis leidt niet als vanzelf tot meer vrijheid, maar kan ook worden aangewend om andere mensen te onderwerpen. Dat wordt er bedoeld wanneer Adam en Eva, na door de slang te zijn overgehaald van de verboden vrucht te eten waarna zij als God zouden zijn, uit het paradijs worden verdreven en veroordeeld tot een zwoegend bestaan om aan de kost te komen. Anders dan wetenschappelijke theorieën kunnen mythen niet

waar of onwaar zijn. Ze kunnen wel een meer of minder waarheidsgetrouwe afspiegeling zijn van de menselijke ervaring. De mythe die in Genesis wordt verteld, is een waarachtigere weergave van de eeuwige menselijke conflicten dan wat ons wordt voorgehouden door de Griekse filosofie, die is gebaseerd op de mythe dat kennis en goedheid onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden.

Deels valt de verwarring van mythen en theorieën aan theïsten te verwijten die teleologische argumenten naar voren hebben gebracht. Van de achttiende-eeuwse Engelse theoloog William Paley (die God met een horlogemaker vergeleek) tot de pleitbezorgers van het creationisme in onze tijd hebben theïsten geprobeerd theorieën op te stellen die een betere verklaring zouden geven voor de oorsprong van het universum en de mensheid dan de gangbare wetenschappelijke beschrijvingen. Hiermee kenden zij de wetenschap ten onrechte meer gezag toe dan andere manieren van denken. Religie is echter net zomin een primitief soort wetenschap als kunst of poëzie. Wetenschappelijke antwoorden komen tegemoet aan de behoefte aan verklaringen. Religieuze praktijken brengen een behoefte aan betekenis tot uitdrukking, die onbevredigd blijft ook al zou alles kunnen worden verklaard.

WAAROM DE WETENSCHAP DE RELIGIE NIET KAN VERDRIJVEN

Wetenschap kan een religieuze wereldbeschouwing niet vervangen, omdat er niet zoiets bestaat als een 'wetenschappelijke wereldbeschouwing'. Wetenschap is meer een onderzoeksmethode dan een vaststaand geheel van theorieën, en naarmate de wetenschap voortschrijdt, levert dat telkens nieuwe visies op de wereld op. Voordat Darwin aantoonde dat de soorten in de loop der tijd veranderen, dacht de wetenschap dat de wereld bestond

uit onveranderlijke levensvormen. Hetzelfde geldt voor de klassieke natuurkunde, die werd opgevolgd door de kwantummechanica. Het wordt algemeen aangenomen dat de wetenschap op een dag met een sluitende theorie van alles zal komen. Het staat vast dat met het toenemen van de wetenschappelijke kennis een aantal wereldbeelden geen stand meer kan houden. Maar er is geen reden om aan te nemen dat de wetenschappelijke vooruitgang een punt zal bereiken waarop er nog maar één wereldbeeld overeind blijft.

Sommige mensen zullen zeggen dat dit neerkomt op relativisme, de opvatting dat wereldbeelden louter culturele constructies zijn die geen van alle waar of onwaar zijn. Hier wordt dan tegen ingebracht dat de wetenschap juist probeert universele natuurwetten op het spoor te komen. Maar tenzij men aanneemt dat de menselijke geest een afspiegeling is van een rationele kosmos – zoals Plato en de stoïcijnen, die het christendom mede hebben beïnvloed, geloofden – is wetenschap slechts een werktuig dat het menselijke dier heeft uitgevonden om enig inzicht te verkrijgen in een wereld die hij niet volledig kan begrijpen. Het lijkt geen twijfel dat onze kennis is toegenomen, en zij zal nog verder toenemen. Maar de orde die in ons hoekje van het universum lijkt te heersen zou weleens lokaal bepaald en van voorbijgaande aard kunnen zijn, bij toeval ontstaan om uiteindelijk weer te verdwijnen. De gedachte dat wij in een door natuurwetten bepaalde kosmos leven, is misschien niet veel meer dan een wegstervende nagalm van het geloof in een goddelijke schepper.

Maar bovenal is wetenschap niet in staat religie te verdrijven door te laten zien dat zij slechts een illusie is. De rationalistische filosofie volgens welke religie een intellectuele vergissing is, staat op gespannen voet met wetenschappelijk onderzoek naar religie als een natuurlijke menselijke activiteit. Religie kan gepaard gaan met het creëren van illusies, maar de wetenschap zegt niet dat illusies in het leven niet bruikbaar kunnen zijn, of zelfs on-

misbaar. Het menselijk brein is geprogrammeerd om te overleven, niet om de waarheid te vinden. In plaats van het voortbrengen van hersenen die de wereld beter kunnen begrijpen, zou de evolutie van de mens ertoe kunnen leiden dat een scherpe blik uit het menselijk brein wordt wegeselecteerd. Wetenschappelijk onderzoek zou kunnen leiden tot de conclusie dat de behoefte aan illusies eigen is aan het mens-zijn. Het telkens terugkeren van wetenschapsreligies duidt erop dat dit inderdaad het geval zou kunnen zijn.

Atheïsten die religies beschouwen als onjuiste theorieën verwarren geloof – vertrouwen stellen in een onbekende macht – met een strikte geloofsovertuiging. Maar als starre geloofsovertuigingen een problematische kant hebben dan beperkt die zich niet tot religie. Veel van wat doorgaat voor wetenschappelijke kennis is even twijfelachtig als de wonderbaarlijke gebeurtenissen die een rol spelen in traditionele geloven. Wie in een universiteitsbibliotheek langs de boekenplanken met sociaalwetenschappelijke werken loopt, lijkt verzeild geraakt in een mausoleum waarin dode theorieën worden bewaard. Deze theorieën zijn niet naar het intellectuele schimmenrijk afgedaald omdat ze zijn gefalsificeerd. De meeste zijn niet eens onjuist; ze zijn eenvoudig te vaag om empirisch te kunnen worden getoetst. Ideeënstelsels die het verdwijnen van religie voorspellen, zoals het positivisme en het marxisme, zaten er keer op keer naast. Deze pseudowetenschappelijke speculaties leven echter voort in de geesten van veel mensen die nog nooit hebben gehoord van de ideeën waaruit deze zijn voortgekomen.

Zoals Comtes negentiende-eeuwse wetenschapscultus een surrogaatreligie heeft gebaard die was verbonden met de nepwetenschap der frenologie, zo hebben Darwin en zijn discipelen het darwinisme opgetuigd met de pseudowetenschappelijke theorie van de zogeheten memen, informatie-eenheden die in de ontwikkeling van de cultuur op dezelfde manier met elkaar zouden concurreren als genen in de biologische evolutie. Maar me-

men zijn geen fysieke entiteiten zoals genen. Er bestaat geen mechanisme waarmee memen zichzelf kunnen vermeerderen en dat ervoor zorgt dat ze binnen een cultuur worden overgedragen of zich buiten culturele grenzen verspreiden. Door het ontbreken van iets wat op een selectiemechanisme lijkt, kan de theorie van de memen zelfs nauwelijks een theorie genoemd worden.

Het idee van de memen behoort tot een al lang verlaten taal-filosofie. De vroege Wittgenstein dacht nog dat taal kon worden afgebroken tot 'logische atomen', elementaire uitspraken met betrekking tot onherleidbare elementaire feiten over de wereld. Maar hij heeft nooit een voorbeeld kunnen geven van zo'n logisch atoom, een tekortkoming die hem op het spoor zette van zijn latere filosofie waarin hij taal ziet als een geheel van met elkaar verbonden handelingen. Memen lijken op Wittgensteins logische atomen, theoretische constructies waarvan het bestaan niet overtuigend kan worden bewezen. Is de Romantiek een meme? Of zijn de Middeleeuwen dat? Genen kunnen met behulp van beproefde wetenschappelijke technieken worden aangetoond, memen niet. Memen zijn net zo illusoir als flogiston, en hun bestaan wordt alleen maar aangenomen om het geloof te schragen dat alles met de evolutietheorie kan worden verklaard.

Telkens als het atheïsme zich in de moderne tijd als een georganiseerde beweging manifesteerde, verbond het zich met pseudowetenschap. Dawkins memen horen in dezelfde categorie thuis als het bekloppen van delen van de schedel, zoals Comte zijn volgelingen voorschreef als onderdeel van het dagelijkse ritueel van de religie der mensheid.

DE WARE BEDREIGING VOOR HET MONOTHEÏSME

Het negentiende-eeuwse debat tussen wetenschap en religie kan maar het best worden vergeten. Een veel serieuzere bedrei-

ging voor het christendom komt uit de hoek van het historisch onderzoek. Als Jezus niet is gekruisigd, niet uit de dood is opgestaan en als hij iets anders predikte dan zijn latere volgelingen dachten, dan loopt het christendom ernstig gevaar.

Het echte conflict speelt zich niet af tussen religie en wetenschap maar tussen het christendom en het historisch onderzoek. Het christendom is gegrondvest op het geloof dat de verlossing van de mens samenhangt met een aantal historische gebeurtenissen, te weten het leven, de dood en de wederopstanding van Jezus. Religies als het hindoeïsme, boeddhisme, taoïsme en talloze vormen van polytheïsme kennen allemaal verhalen over wat we nu wonderen zouden noemen. Maar het geloof in deze religies is niet afhankelijk van het letterlijk waargebeurd zijn van die verhalen, terwijl het christendom kan worden blootgesteld aan historische kritiek.

Deze moeilijkheid kan niet worden omzeild door het verhaal van Jezus in dezelfde categorie te plaatsen als de scheppingsmythe in het boek Genesis. De verdrijving van Adam en Eva uit het aardse paradijs zal een van de leerzaamste mythen van de mensheid blijven, ongeacht het toenemen van de wetenschappelijke kennis over de oorsprong van de mens. Daar staat tegenover dat het christendom hevig aan het wankelen wordt gebracht als het overgeleverde verhaal over Jezus' optreden niet blijkt te kloppen. Joodse en christelijke geleerden zijn het er al eeuwenlang over eens dat Genesis geen weergave van de feiten is. Van het verhaal dat in het Nieuwe Testament over Jezus' leven wordt verteld, wordt echter al sinds de beginjaren van het christendom aangenomen dat het feitelijk juist is.

Het onderzoek naar de historiciteit van Jezus heeft een aantal fasen doorlopen. De achttiende-eeuwse Duitse Verlichtingsdenker Hermann Samuel Reimarus beet het spits af met een studie – niet tijdens zijn leven gepubliceerd – waarin hij Jezus schetste als een revolutionaire Joodse profeet, die zijn doel niet had weten te bereiken en die in wanhoop aan het kruis was ge-

storven. Zijn ontredderde discipelen liet hij achter met een dilemma, dat zij oplosten door het verhaal van zijn verrijzenis te verkondigen waarvan zij wisten dat het ongegrond was. In de negentiende eeuw werd de zoektocht naar de historische Jezus voortgezet door de Duitse theoloog David Friedrich Strauss, wiens werk vergelijkbaar felle en langdurige controverses opleverde als Darwins geschriften. Volgens Strauss, die zich op het standpunt stelde dat het leven van Jezus moest worden begrepen zonder de wonderen die aan hem werden toegeschreven erbij te betrekken, was het beeld dat de christenen van Jezus hadden een mythe die door diens discipelen was gecreëerd. De boeken van Reimarus en Strauss gaven de aanzet tot tal van andere studies, zoals Albert Schweitzers *Geschichte der Leben-Jesu-Forschung* (1906) waarin Jezus wordt voorgesteld als een Joodse profeet in wiens prediking het geloof in het naderende einde der tijden centraal stond. Het historisch-kritisch onderzoek wordt tot op de dag van vandaag voortgezet en heeft veel belangrijke studies opgeleverd, zoals het in 2002 verschenen *Ieder zijn eigen Jezus* van de hand van de nieuwtestamenticus Géza Vermes.

Hoewel veel studies gebaseerd zijn op tekstanalyses van de vier evangeliën van het Nieuwe Testament, worden in meer recente studies ook niet-Bijbelse handschriften als de Dode Zee-rollen betrokken, die eind jaren veertig van de vorige eeuw zijn gevonden bij de voormalige nederzetting Qumran op de noordwestelijke oever van de Dode Zee. Over de implicaties van deze teksten bestaat onder Bijbelkenners verschil van mening. Onder christelijke geleerden bestaat de tendens de handschriften zodanig te interpreteren dat zij geen bedreiging vormen voor het gangbare beeld van Jezus en zijn leer. Maar vast staat dat het verhaal van Jezus dat door christenen is doorgegeven slechts een van de vele is die over hem kunnen worden verteld.

Volgens een van de plausibele herinterpretaties was Jezus niet de stichter van het christendom. Hij zou een charismatische

Joodse leraar (*Jesjoea* in het Hebreeuws) zijn geweest, die zich had aangesloten bij een beweging die geleid werd door Johannes de Doper en hij zou een van de vele destijds rondtrekkende Joodse profeten zijn. Zijn boodschap was niet bestemd voor niet-Joden en hij was niet uit op het stichten van een universele religie. Verder beweerde hij niet dat hij de messias was die in het Oude Testament werd aangekondigd, laat staan de verlosser van de gehele mensheid. Zijn geloof was dat van Mozes, toegepast op wat hij het einde der tijden noemde. Jezus geloofde dat nog tijdens zijn leven ‘de dag des Heren’ (*eschaton* in het Grieks) zou aanbreken. De moraal die hij zijn discipelen onderwees was wat Schweitzer een ‘Interimsethik’ heeft genoemd, een levenswijze die bedoeld was voor de korte periode voorafgaand aan de komst van het Gods koninkrijk. Van een vrije wil was geen sprake; de wereld zou volgens Jezus ophouden te bestaan onafhankelijk van de wil van de mens. Evenmin repte hij van een onsterfelijke ziel. In de religie van Jezus is zo ongeveer alles afwezig dat het christelijk geloof behelst.

Bovenal was het koninkrijk der hemelen dat Jezus aankondigde uitsluitend bestemd voor Joden zoals hij. Het kan zijn dat hij de boodschap van het boek Jesaja onderschreef waarin wordt verkondigd dat niet-Joden de Joden konden volgen als zij het koninkrijk van God binnentraden. Niettemin waren Jezus’ woorden alleen gericht tot andere Joden. Hoe kon men dus deze charismatische Joodse profeet als de redder van de gehele mensheid gaan beschouwen?

Na Jezus’ kruisiging was de komst van een nieuwe wereld tijdens zijn leven niet meer mogelijk. Toen hij niet uit het graf opstond, moet dat onder zijn discipelen een grote schok teweeg hebben gebracht. Van de weeromstuit namen zij aan dat Jezus spoedig op aarde zou terugkeren. Dit was de boodschap die de apostel Paulus – een hellenistische Jood en een Romeins burger die ook bekend stond als Saulus van Tarsus – verkondigde in de brieven die hij twintig jaar na Jezus’ dood schreef. Toen het